

Narativní způsoby v české literatuře

Lubomír Doležel

Pistorius & Olšanská
Příbram 2014

Vydání této publikace bylo podpořeno z prostředků stipendijního fondu
Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Kniha byla redakčně a vydavatelsky připravena v rámci semináře
Nakladatelská praxe na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

Copyright © Lubomír Doležel, 1993, 2014

Afterword © Tomáš Kubíček, 2014

ISBN 978-80-87855-13-3

Obsah

Předmluva / 9

Část první: Teorie / 11

I. Typy narativních promluv / 13

II. Subjektivizace vyprávění / 45

III. Vypravěčské způsoby a autentifikace fikčních světů / 55

Část druhá: Texty / 67

IV. Komenský, poutník a vypravěč v *Labyrintu světa a ráji srdce* / 69

V. Objektivní vypravěč: *Kalibův zločin* Karla V. Raise / 85

VI. Dva moderní vypravěči: Karel Čapek a Vladislav Vančura / 97

VII. Vypravěčské sympozium v *Žertu* Milana Kundery / 115

Citovaná vydání literárních děl / 127

Bibliografie / 128

Poznámka k 2. vydání / 135

Doslov / 137

Památce Felixe Vodičky

Předmluva k prvnímu vydání

Návrat domů je nutně návratem do minulosti. Tato kniha je návratem k pracím mého vědeckého „mládí“, v nichž jsem se snažil formulovat teorii narativního textu a zároveň ji aplikovat na českou výpravnou prózu. Od tohoto počátku až po dnešek nejdůležitější okolností mé vědecké dráhy bylo to, že jsem se nesetkal s tak podnětnou soustavou teoretického myšlení o literatuře, jako je poetika Pražské školy. Tato poetika, na rozdíl od pražské lingvistiky, nedosáhla mezinárodního uznání, jaké si zaslouhuje. Přes úsilí několika oddaných propagátorů nebyla přijata do oficiální historie západního strukturalismu. Tím lépe, můžeme dnes říci. Kritika strukturalismu, na které vybudovali své pozice tzv. postrukturalisté, se netýká a nedotýká Pražské školy. Literární teoretikové a sémiotikové Pražské školy si uvědomovali a řešili ty problémy, jejichž zanedbání je podle postrukturalistického evangelia neodčinitelným hříchem strukturalismu. Zatímco dnes je nám vnucováno léčení, které je horší než sama nemoc, tradice Pražské školy nás vybízí pokračovat v rozvoji literární teorie a estetiky na základech vědecké, racionální epistemologie.

Byl jsem varován před překládáním vlastní, postarší práce. Zkušenosti dvaceti let nelze zapomenout. Proto je toto české vydání spíše přepracováním než překladem knihy *Narrative Modes in Czech Literature*, kterou v roce 1973 vydalo Nakladatelství Torontské univerzity. Rozpracoval jsem zvláště kapitoly první části, s přihlédnutím k teorii fikčních světů, která byla ve středu mého zájmu v posledním desetiletí.

Nebylo však možné vyrovnat se s novou literaturou o struktuře narativního textu a vypravěčských způsobech, která se v 70. a 80. letech nesmírně rozmnožila. Aspoň tedy připomínám nejdůležitější z těchto prací (přesné údaje lze nalézt v bibliografii): Greimas 1976; Chatman 1978; Haubrichs, vyd. 1978; Stanzel 1979; Lintvelt 1981; Banfield 1982; McKay 1982; Prince 1982; Genette 1983; Rimmon-Kenan 1983; Bal 1985; Martin 1986; Segre 1988.

Děkuji ředitelství Nakladatelství Torontské univerzity za svolení k českému překladu. Můj zvláštní dík patří starým přátelům a spolubojovníkům Miroslavu Červenkovi a Milanu Jankovičovi, jakož i šéfredaktorovi Vladimíru Novákovi, bez jejichž přispění by tato kniha nevyšla.

Toronto v prosinci 1991

Lubomír Doležel

Část první: Teorie

I. Typy narativních promluv

1. Strukturace narativu

Narativ je ve své textové struktuře nejsložitější z literárních druhů. Již starověká poetika rozpoznala tuto složitost. Diomedes, latinský gramatik 4. stol. p. Kr., vycházející z podnětu Platónova, označil ve své *Ars grammatica* narativ (epopej) jako **genus commune**, tj. jako žánr, který slučuje promluvy „jednoduchých“ žánrů: básnickou promluvu žánru lyrického (**genus enarativum**) a promluvy jednajících postav, charakterizující **genus activum vel imitativum**, tj. tragédii a komedii (viz Curtius 1948, 439–40). Moderní poetika popsala promluvový systém narativu detailněji a přesněji. Ruští formalisté a poformalisté i literární teoretikové Pražské školy rozpracovali problematiku vyprávění a „rozprávění“ (skazu), jakož i dialogu a monologu (viz zvláště Ejchenbaum 1918, Bachtin 1929, Vinogradov 1930, Vološinov 1930a, Mukařovský 1934, Vodička 1948). Angličtí a američtí kritikové se soustředili na vypravěčské „hledisko“ (**point-of-view**) (Lubbock 1921, Friedman 1955) a rétoriku (Booth 1961). Francouzští strukturalisté postihli další aspekty promluvové komplexnosti narativního textu, zejména jeho „kódy“ (Barthes 1970) a intertextuální vztahy (Kristeva 1970). Dílo Genettovo (1972) pak podalo syntetický model narativního textu.

Přes zpracování a zjemnění teorie narativu v moderní poetice zůstává Diomedova opozice naším východiskem, protože vystihuje prvotní strukturaci narativního textu. Vyjádříme ji ve formuli (1):

$$T(N) \rightarrow P(V) + P(P),$$

kteřou budeme číst takto: narativní text $T(N)$ je kombinace **promluvy vypravěče** – $P(V)$ a **promluvy postav** – $P(P)$. $P(V)$ a $P(P)$ tvoří opozici jak svými funkcemi, tak svou jazykovou výstavbou; první aspekt opozice postihneme funkčním modelem, druhý modelem textovým. Ve spolupráci těchto modelů, kterou budeme sledovat v kap. I a II, odvodíme systém možných narativních promluv, tj. **vypravěčských způsobů** a forem **řeči postav**.

1.1. Funkční model

Autor píše narativní text za tím účelem, aby vytvořil fikční svět; čtenář prostřednictvím narativního textu tento svět objevuje. V narativní komunikaci – která je osobitým druhem literární komunikace – se tedy narativní text uplatňuje jako prostředek konstrukce a rekonstrukce fikčního světa. Narativní fikční svět je mnohorozměrná významová struktura, jejímiž hlavními složkami jsou děj, postavy a prostředí (přírodní i kulturní). Zatímco mnozí čtenáři i kritikové čtou narativ výlučně pro jeho svět („obsah“) a procházejí textem jako nezbytnou, ale nezávažnou transparentí,¹ my budeme důrazně trvat na tom, že fikční svět je závislý na textu. Tvar fikčního světa je určen informací, která je explicitně nebo implicitně vyjádřena textem.

Formule (1) předpokládá, že narativní text pochází ze dvou promluvočných zdrojů, z vypravěče a z postav. Tato dvojice však není stejnorodá. Postavy žijí a jednájí ve fikčním světě, jsou, jak jsem už naznačil, jeho složkou. Vypravěč nemusí být obyvatelem fikčního světa, ale může být nad ním nebo mimo něj.² Tento „ontologický“ rozdíl mezi postavou a vypravěčem vede k rozdílu funkcí. Vypravěč je nositelem funkce **konstrukční**, je nutným prostředníkem autorova tvůrčího aktu. Fikční svět narativu se formuje především z té informace, která je dána ve vypravěčské promluvě. Druhou svou funkcí, funkcí **kontrolní**, vypravěč řídí celkovou výstavbu narativního textu. Tato funkce se nevztahuje na obsahovou stránku promluvy postav, vypravěč neurčuje, o čem postavy smí nebo nesmí hovořit či myslet. Znamená však, že promluva postav je včleněna do promluvy vypravěče. Tato hierarchie, jak uvidíme, má závažné důsledky pro jazykovou výstavbu narativního textu. Teď jen

¹ Srovnej tento výrok: „Co patří do vlastní románové techniky, je v podstatě pomocné pro vlastní význam románu a my se tím nebudeme zabývat [...]. Nás zajímá antropologie, kterou (román) buď vyjevuje, nebo naznačuje, nebo konečně podněcuje v duchu čtenáře“ (Pouillon 1946, 36).

² Tradiční teorie vypravěče je převážně mimetická a její pojmy silně antropomorfizující. K takovým patří i sám termín vypravěč a různé jeho vlastnosti – „vševědoucí“, „spolehlivý“, „objektivní“ apod. Bylo by obtížné a předčasné rozloučit se zcela s touto terminologií. Úkolem naší práce není radikální terminologická revize, nýbrž vypracování přesnější teorie vypravěče.

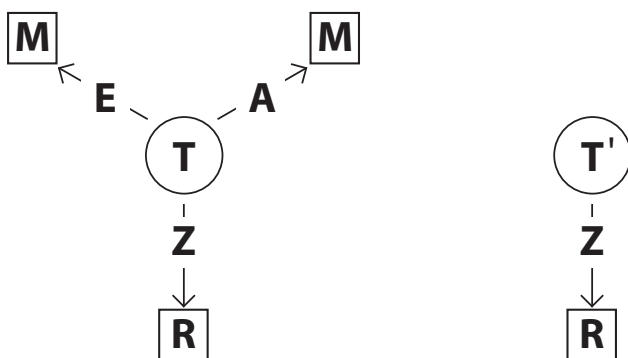
připomeňme, že se projevuje v dobře známých „vypravěčských poznamkách“, jakými jsou uvozovací výrazy (zejména **verba dicendi**), vyznačení tónu, tempa a intonace řeči a, v širším smyslu, i vyjádření nelslovesného znakového konání postav.

Primární funkce postav jsou odlišné od primárních funkcí vypravěče. Postavy jsou určeny k funkci **akční**. Jako obyvatelé fikčního světa jsou schopny jednat (vykonávat akce), a tím se ve větší či menší míře podílet na rozvoji děje. Druhá funkce postav je **interpretační**. Ta vyplývá z toho, že každá postava je samostatný subjekt, který zaujímá osobitý postoj k fikčnímu světu, jeho událostem, prostředí a zejména k jiným postavám. V promluvě postav se interpretační funkce projevuje v komentářích, hodnotících soudech, vyjádření citů apod.

1.2. Textový model

Funkční model je nutným, ale ne dostatečným prostředkem k pochopení struktury a vývoje narativního textu. Musí být doprovázen modelem textovým, který vystihuje opozici P(V) a P(P) v termínech jazykové výstavby. Náš textový model má pragmatickou základnu. Vychází ze známého Bühlerova trojúhelníku, v němž vídeňský psycholingvista uvedl ve vztahy „účastníky“ řečového aktu – mluvčího (M), posluchače (P) a předmět sdělení (referent) (R). Z této trojice (která má úctyhodnou tradici jdoucí až k Platónovi) odvodil Bühler tři funkce promluvy: expresivní (E) – zaměření na mluvčího, apelativní (A) – zaměření na posluchače, a zobrazovací (Z) – zaměření na předmět sdělení. Tento systém, předložený v Bühlerově hlavním díle (1934), se stal východiskem moderní funkční lingvistiky, zejména její pražské verze (viz Mukařovský 1938; Jakobson 1960; srovn. Benveniste 1958). Pro mne je Bühlerův podnět východiskem k jiné, skromnější teoretické úvaze. V protikladu k trojrozměrnému textu T budu předpokládat jednorozměrný text T', ve kterém je zaměření na mluvčího i posluchače potlačeno a zůstává pouze zaměření na předmět promluvy. Jinými slovy, T' má pouze a výhradně zobrazovací funkci. Schéma č. 1 zachycuje opozici T/T'.

Schéma č. 1

Mluvčí je hlavním pragmatickým faktorem textu T, což určuje T jako **subjektivní** text. Mluvčí subjekt kontroluje výstavbu své výpovědi v mnoha ohledech: text je orientován k jeho časové a prostorové pozici, vyjadřuje osobní vidění a interpretaci světa a je, aspoň potenciálně, dialogický (je apelem k jinému subjektu). Protože pragmatické podmínky textu T' jsou podstatně jiné – vztah k mluvčímu i posluchači je anulován – chybí mu subjektivita jak expresivní, tak apelová. Proto jej můžeme oprávněně nazvat **objektivní**, jestliže toto označení chápeme v sémantickém, nikoliv v gnoseologickém smyslu. Gnoseologická objektivita předpokládá metafyzickou nadsubjektivní pozici, kdežto sémantická objektivita je textová konvence, která nevyžaduje nic víc než potlačení odkazů k mluvčímu a přijímajícímu subjektu v jazykové výstavbě promluvy. Z textu T' čerpáme čistě referenční informaci, tj. informaci o předmětu sdělení.

2. Klasický narativní text

Sloučíme-li protiklad P(V) / P(P) s opozicí T/T', dospějeme k vymezení základních narativních promluv. Jestliže promluva vyprávěče má charakter textu T', jde o **objektivní vyprávění ve třetí osobě** (objektivní Er-formu); jestliže promluva postavy vykazuje vlastnosti textu T, má formu **přímé řeči**. „Dosazením“ těchto promluvových forem do formule (1) obdržíme formuli (2):

narativní text → objektivní Er-forma + přímá řeč.

Narativní text odpovídající této formuli označíme jako klasický. Vyprávění Boženy Němcové, známá každému českému čtenáři, jsou téměř ideálním vtělením tohoto typu, a proto z nich vyvodíme jeho podrobnější charakteristiku.

Začneme příkladem, který dokládá lineární řazení („syntax“) klasického narativního textu:

Bylo již pozdě, když se vracela babička s dětmi domů. „Babičko, neslyšíte nic?“ šeptala Barunka, zastavíc babičku uprostřed květoucího sadu, blíže stavení, „jako by něco šumělo.“ – „Nic to není, větřík zahrává listím,“ odpověděla stařenka, doložíc: „Ten větřík dobře dělá.“ – „Proč dobře?“ – „Protože stromy k sobě sklání. Říká se, když stromy ve květu se líbají a objímají, že bude hojná úroda“ [...] V křoví u zahrádky slavík začal zpívat (B 173).

Ukázka začíná a končí objektivním vyprávěním ve třetí osobě. Do tohoto rámce je vložen rozhovor babičky s dětmi, z něhož cituji jen dialog s Barunkou. Repliky obou postav jsou vyjádřeny v přímé řeči, včleněné do uvozovacích a popisných vět vyprávění. V celé ukázce se nevyskytuje žádný jiný promluvový typ.³ Hranice mezi oběma promluvami jsou ostré a zřetelné. Klasický narativní text je tedy ve své lineární („syntaktické“) výstavbě velmi jednoduchý. Schematicky:

objektivní vyprávění / přímá řeč / přímá řeč / objektivní vyprávění...

Chceme-li popsat protiklad mezi oběma promluvovými typy klasice-

³ To platí o celém textu *Babičky*, odhlédneme-li od řídkých a krátkých zvolací vět, které lze vykládat jako náznak promluvové subjektivizace.

kého narativního textu v podrobnostech, musíme se obrátit k jejich vztahu „paradigmatickému“. Rozbor, který následuje, prokáže, že objektivní Er-forma a přímá řeč jsou rozlišeny ve své jazykové výstavbě souborem distinktivních rysů gramatických (osoba a čas), výpovědních (deixe, exprese a apel), sémantických, slohových a grafických.

2.1. Osoba

Systém slovesných osob je základním a nejvýraznějším distinktivním rysem přímé řeči a objektivní Er-formy.⁴ Přímá řeč, jakožto trojrozměrný text, disponuje systémem tří osob, které fungují jako „shiftery“:⁵ První osoba vyjadřuje vztah k mluvčímu, druhá – k posluchači, třetí – k předmětu výpovědi. Fungování osob v přímé řeči lze nejlépe pozorovat v dialogu:

(Elška:) „A máš ty Jozífka ráda?“

(Bára:) „Proč bych ho neměla mít ráda, každý kdáče na něho, chudáka malého, jako na mne a on se bránit neumí, je mi ho líto“ (DB 204).

V objektivní Er-formě – jak se sluší jednorozměrnému textu – vládne výlučně osoba třetí:

Panna Pepinka vařila a pekla od svítání již, aby hosta co nejlepší uctila, přišlo i víno na stůl k zasvěcení slavného dne. – Bára byla též na faře a jen domluvě její se podařilo, že Elška jakžtakž na nohou se udržela (217).

Přesně řečeno, tato gramatická forma se svou výhradností a neschopností „shiftování“ vymyká z kategorie osoby. Měla by být označena za „neosobu“, za prostředek absolutního odkazování.

2.2. Čas

Užití slovesných časů v narativním textu je složitější než užití osob, ale v podstatě platí polarita obdobná té, kterou jsme poznali v systému osob. Přímá řeč, nejvýrazněji opět v dialogu, sahá podle potřeby ke všem gramatickým časům, které zde opět fungují jako shiftery: jejich význam se

⁴Mluvím o slovesných osobách, ale všechna tvrzení se týkají též osobních zájmen.

⁵Teorii shifterů vypracoval, po podnětu Jespersenové, Jakobson. Shifter je jazykový prostředek, jehož „obecný význam [...] nelze určit bez odkazu k sdělení“ (1956, 42). Jejich význam v textu se proto modifikuje v závislosti na pragmatických podmínkách.

modifikuje vzhledem k měnící se časové pozici mluvčího. Současná čeština má minimální systém časů, který se řídí jednoduchým pravidlem: děj současný s okamžikem promluvy se vyjadřuje prezentem, předcházející tomuto okamžiku – préteritem a následující po něm – futurem:

(Babička:) „Vidíte, milé děti, ty granáty dal mi nebožtík váš dědeček k svatbě a ten tolar dostala jsem od Josefa císaře vlastnoručně. To byl hodný pán, Pánbůh mu dej věčnou slávu! No, až jednou umřu, bude to vaše“ (B 17–18).

Protože objektivní Er-forma je nesituační, čas zde neodkazuje k pozici mluvčího, nýbrž je, právě tak jako kategorie osoby, „absolutní“. Préteritum a jeho slohová varianta, historický prezent, tu prostě zařazuje vyprávěné události do minulosti:⁶

Děti poslechly babičku. Jeden jí sedí na klíně, druhý stojí za ní na lavici a Barunka stojí před ní a dívá se jí do tváře. [...] Babička si hned první hodinu srdce svých vnoučátek zcela osvojila, však se jim ale hned také všecka vzdala (B 12–13).

2.3. Deixe

Přímá řeč je zakotvena v mimojazykové situaci jak časově, tak prostorově. V její textové výstavbě se to jeví přítomností „shiftujících“ deiktických (ukazovacích) prostředků. Deixe je orientována k bühlerovskému „origo“, k průsečíku časoprostorové matrice, který udává „zde“ a „nyní“ mluvního aktu (Bühler 1934, 102).⁷ Tento střed určuje užití a význam deiktických prostředků:

(Vojtěch:) „Maminko, já poběhnu do zámku,... počkejte zde“ (Z 25).

(Kristla:) „Včera jsem se té pozituře celý den smála“ (B 125).

(Babička:) „Vidíte, děti, tuhle kanafasku mám už padesát let, tenhle kabátek nosívala vaše prababička, tento fěrtoch je tak starý jako vaše matka“ (B 18).

⁶ Tato vlastnost narativu byla konstatována již v první práci o problému vyprávěče, v knize Friedmannové: „Co /epik/ přináší, není přítomnost, nýbrž minulost“ (1910, 99).

⁷ To platí opět především o dialogu, jehož repliky nejzřetelněji obrazy měnící se situaci mluvního aktu (viz Mukařovský 1940, 1, 133–35).

Ukazovací prostředky nalézáme též v objektivním vyprávění, ale zde je jejich fungování zcela odlišné. Protože jde o promluvu nesitu-ační, deiktický význam se nemůže realizovat; zmíněné prostředky zde odkazují k určitému prostorovému bodu nebo časovému okamžiku vyprávěného děje. Jinými slovy, jsou to prostředky vyjadřující pohyblivé datování a proměnlivé lokalizování vyprávěného děje.⁸ Poznamenejme však důrazně, že toto odkazování je běžné též v přímé řeči. To znamená, že jedině deixe je distinktivním rysem přímé řeči a objektivní Er-formy.

2.4. Apel a exprese

Přímá řeč, jakožto subjektivní text, může plnit všechny tři Bühlerovské funkce – zobrazovací, apelovou i expresivní. V apelu se mluvící postava obrací na posluchače, a to se žádostí, rozkazem, otázkou atd., expresí vyjadřuje mluvčí svá citová hodnocení a reakce.⁹ Prostředky apelu, zejména oslovení, rozkazovací a tázací věty, a prostředky exprese – interjekce, výrazy s emocionálním zabarvením, zvolací věty apod. – jsou nápadnými a hojně se vyskytujícími znaky přímé řeči:

(Babička:) „Barunko, vstávej, slunce hned vyjde!“ (B 162).

(Vrátný:) „Nemáte, panno Klárinko, pro toho malého chlapce něco k snědku?“ (Z 27).

(Bára:) „Já bych vás raději v rakvi viděla než s tím plecháčem u oltáře“ (DB 213).

(Hortensie:) „Oh, já ji velice miluju, tak, jako bych svoji matinku byla milovala!“ (B 107).

⁸ Toto členění, tak důležité pro kompozici děje, je zatím málo prozkoumáno v narativní teorii. Klasická studie Vinogradovova (1936) sleduje posuny datování v ději „Pikové dámy“. Greimas postřehl nutnost rozlišit mezi ukazováním a odkazováním (které nazývá „objektivní deixe“): první je charakterizováno „vztahem k situaci komunikace, druhé konstruuje síť vztahů vzhledem k určité objektivní deixi“ (1964, 28). Dodejme, že pohybující se body odkazování mohou být v textu explicitně určeny: **třetí den ráno, několik dní po vánočních svátcích, daleko od vlasti**.

⁹ V Jakobsonově formulaci tato funkce „směřuje k vytvoření dojmu určité emoce, ať již opravdové nebo předstírané“ (1960, 354).

Objektivní Er-forma, jakožto promluva bez mluvčího a bez posluchače, nezná apel a expresi, a proto se v ní podobné prostředky nevyškytují. Její slovník a syntax vyjadřují „neutrální“ sdělení:

Veliké krupěje začaly padat, blesky křižovaly se v černých mračnech, hrom začal buráct, bouře rozpustila se s celou zuřivostí. Pan Prošek vešel do stavení. Babička měla rozžatou hromničnou svíci; modlila se s dětmi, které při každém blesku a udeření zbledly (B 221).

2.5. Významové znaky

Přímá řeč a objektivní Er-forma jsou protikladné „významové kontexty“. V subjektivním textu přímé řeči vyjadřuje mluvčí své idiosynkratické vidění a oceňování fikčního světa.¹⁰ I v sémantickém ohledu má přímá řeč „shiftující“ charakter, protože se střídáním mluvčích se střídají tyto perspektivy. P(P) v přímé řeči je tedy heterogenní významový kontext. Naproti tomu objektivní Er-forma se vyznačuje nepřítomností významotvorného subjektu, a proto činí dojem anonymní a nestranné zprávy.

Subjektivní sémantika je tvořena akcesorními významy, které se (podobně jako emocionální zbarvení) navrstvují na základní předmětný význam. Koncentruje se ve třech významových kategoriích: postoji, modalitě a argumentaci.

Postoj je osobitý vztah mluvčího k předmětu sdělení, jímž se tento předmět hodnotí jako dobrý nebo špatný, příjemný nebo nepříjemný, přátelský nebo nepřátelský apod.

Nejnápadnějším výrazem postoje jsou kvalifikující adjektiva, adverbia a zdrobnělá substantiva, ale podstatněji, i když méně nápadně, se subjektivní postoj vyjadřuje v celkovém způsobu vyjadřování, zejména v obrazech, přirovnáních, idiomatických vazbách, syntaktických figurách, slohové rovině. Mnohdy se vyjádření postoje neobejde bez mírnější nebo silnější emocionality:

¹⁰ Mukařovský, mluvč o dialogu, píše: „Něco jiného než téma je kontext daný smyslem, jež osoba mluvící do tématu vkládá, tj. stanoviskem, které k němu zaujímá, a způsobem, jakým jej hodnotí“ (1940, I, 134). Velmi podobná je Vinogradovova charakteristika „dramatického slova“: „Vyjadřuje nejen rozdíly předmětů, ale také rozdíly hledisek jednajících postav“ (1941, 86).

(Bára:) „Kterak to mluvíte, Elško, mne málokdo miluje, vás každý, – vy budete bohatá, já jsem chudá, vy jste krásná, já jsem nehezká, vy učená, já sprosté, hloupé děvče...“ (DB 206).

(Vojtěch:) „Mamičko,... uvažte mi Jozífka na záda, já ho ponesu“ (Z 17).

(Kristla:) „Ten Talián,... ne aby jako pořádný člověk za stolem seděl, vysmejčil jako pometlo celý dvorek“ (B 122).

Subjektivní modalitou hodnotí mluvčí sdělovaný předmět jako nutný, možný, nemožný, skutečný, neskutečný, potřebný, chtěný nebo nežádoucí. Jde opět o druhotné (kontextové) významy vyjádřené obvyklými modálními prostředky, jako jsou modální slovesa, slova a partikule, modální věty apod.:¹¹

(Soused:) „Takové divé dítě, to se umí udělat neviditelné, tomu je ve vodě jako v ohni, v povětrí jako na zemi“ (DB 219).

(Pepínka:) „Snad se jí /tetě/ Elška zalíbí“ (DB 197).

(Elška:) „Vzít si ho nemohu, děj se co děj“ (DB 213).

Subjektivní argumentace uvádí myšlenky (soudy) do logických souvislostí, do nichž patří podle osobního mínění nebo přesvědčení mluvčího. Subjektivita zdůvodňování se projevuje nejmarkantněji v takových případech, kdy důvod mluvčího je v rozporu s obecným míněním nebo „objektivní“ kauzalitou:

(Babička:) „Přejme jí /komtese/ nebe, pro ni svět nebyl, proto ji Bůh z něho vzal“ (B 244).

(Pán o podruzích:) „I copak těm je nejlíp, nemusejí se o nic starat“ (Z 27).

Subjektivní sémantika, která představuje jádro promluvové subjektivní, se nevyčerpává postojem, modalitou a argumentací. Je to bohatá a složitá kategorie, protože se v ní obráží celá myšlenková osobitost mluvčího, jeho víceméně uvědomělý a ucelený názor na svět. Hlubší studium subjektivní sémantiky je naléhavým úkolem nejen pro naratologii, ale také pro obecnou teorii textu.

¹¹ Klasifikaci modálních prostředků v současné spisovné češtině podal Dokulil (1954).

2.6. Slohová rovina

Zdrojem přímé řeči je zpravidla mluvená čeština v jejích hovorových i nářečních formách. Naproti tomu vzorem objektivní Er-formy je psaný projev a její jazyk zpravidla sleduje normu soudobého jazyka spisovného. Alois Jedlička postihl tento protiklad v jednom konkrétním narativu, v Mrštíkové *Roku na vsi*: „Nedialogické partie zachovávají v podstatě základní normu spisovnou, dialogy lidových postav jsou nářeční“ (1948, 187). Podobně jako v případě subjektivní sémantiky přímá řeč je často rozlišena individuálně ve svém stylu; jednotlivé postavy se vyjadřují svým vlastním idiolektem, čerpaným z místního nebo sociálního dialektu. Na tomto rozlišení spočívá tzv. jazyková charakteristika: řeč, kterou postava mluví, je znakem jejího charakteru, původu, vzdělání, profese apod. Tak například v *Pohorské vesnici* Němcová rozlišuje jazykovou charakteristikou čtyři skupiny postav. Řeč vesničanů je zabarvena chodským nářečím, řeč drotářů slovenskými dialektickými rysy, řemeslníci mluví hovorovou češtinou a představitelé šlechty knižní řečí:

(Bába:) „I což je platno, slečinko moje, mnohý člověk dost dobrého hudělá, ha nemá za to ani ‚pozdrav Pánbůh‘; nehumí si každý dobrodiní pamatovat“ (10).

(Jano:) „Takuo drobnuo chlapčisko som bou, keď mi tatko zomreu“ (16).

(Zámečník:) „Jindy bývalo u vás po návsi nerovno a o deštivém počasí bláta až hrůza, nyní je pěkně rovno, a to stromořadí okolo cest a polí až naroste, bude krása, budete jako v zahradě“ (56).

(Hrabě:) „Nikoliv z libůstky, ale s libostí vykonávám tím povinnost pohostinství, jakéž nezanedbá ani nejchudší chalupník v kterékoliv obci, když pocestný, nejsoucí s to, aby v hospodě si zaplatil, na dvěře jeho zaklepá“ (42).

2.7. Grafické znaky

Grafické prostředky – pomlčky, dvojtečky, uvozovky, odstavec – jsou nápadnými rysy promluvové opozice v narativním textu. Jejich delimitační funkce markantně upozorňuje čtenáře, že text přechází z objektivního vyprávění do oblasti promluvové subjektivity, anebo z jedné subjektivity do jiné. I když toto vyznačení je zcela konvenční, jeho důležitost pro výstavbu narativního textu nelze podceňovat. Jak uvidíme brzy, změna v standardním úzu grafických prostředků je prvním příznakem radikální přestavby narativního textu.

Můžeme nyní shrnout. Klasický narativní text vykazuje nejen rozdíl ve funkcích vyprávěče a postav, ale především protikladnou jazykovou výstavbu jejich promluv. Ta je realizována množinou binárních distinktivních rysů: **gramatických** – „shiftující“/absolutní osoby a časy; **výpovědních** – přítomnost/nepřítomnost deixe, apelu a exprese; **sémantických** – přítomnost/nepřítomnost subjektivní sémantiky; **slohových** – hovorový/„neutrální“ jazyk; **grafických** – vyznačení/nevyznačení. Přímá řeč je souhra kladných rysů, což jí dodává příznakový charakter; naproti tomu objektivní vyprávění je pro své záporné rysy nepříznakové. Jak jsme konstatovali na počátku tohoto oddílu, lineární výstavba klasického narativního textu se rozvíjí střídáním úseků přímé řeči a objektivní Er-formy. Na každém rozhraní je čtenář zřetelně a jednoznačně upozorněn distinktivními i delimitačními znaky, že konstrukce fikčního světa přechází z autoritativní objektivní do idiosynkratické subjektivity či naopak. Tato jednoduchá syntax klasického textu však neznamená estetickou primitivnost. Nesčetné slavné romány a povídky světové literatury vytvořily nezapomenutelné fikční světy touto jednoduchou metodou.

3. Moderní narativní text

Každá polarita je zdrojem vnitřního napětí, a toto napětí způsobuje strukturální změny. Polarita klasického narativního textu vyvolává velkou transformaci jazykové výstavby, která podstatně obohacuje repertoár narativních promluv. Konečným výsledkem je vznik nových forem řeči postav a nových vypravěčských způsobů, které ve svém souhrnu vytvářejí **moderní** narativní text.¹² Zatímco klasický text byl spolehlivým a téměř mechanickým prostředkem konstrukce fikčního světa, moderní text činí z této konstrukce riskantní dobrodružství s nepředvídatelnými následky.

Podstatou velké transformace narativního textu je neutralizace distinktivních rysů jazykové výstavby. Teoreticky lze tuto neutralizaci popsat ve třech krocích. V prvním kroku se ruší distinktivní (delimitační) znaky grafické; vzniká tím nová narativní promluva – **neznačená přímá řeč**. V druhém kroku dochází ke zrušení distinktivních znaků gramatických a jeho důsledkem je vznik **polopřímé řeči**. Proces neutralizace vrcholí v třetím kroku, kdy se distinktivní rysy výpovědní, sémantické a slohové proměňují ve volně kombinovatelné signály. Tak se vytváří **smíšená řeč**.

¹² Užívám termín „moderní“, i když jsem si vědom, že mnohé jeho prostředky existovaly, přinejmenším zárodečně, dlouho před vznikem moderní literatury. Náš systémový přístup umožní pochopit, co atomické studium osvětlit nemůže: že totiž i starší promluvy v typy nabývají v moderním textu nové povahy i funkcí.

4. Neznačená přímá řeč

Vypuštění uvozovek (a jiných grafických znaků přímé řeči) se může zdát narušením čistě formální konvence, anebo dokonce pouhou náhodou.¹³ Jestliže však v narativním textu pozorujeme důsledné a funkčně zdůvodněné opuštění grafického vyznačení, pak musíme mluvit o novém promluvovém typu. Teoretický význam neznačené přímé řeči daleko přesahuje její užitečnost: její jazyková výstavba, jak jsem už poznamenal, je vzorcem procesu neutralizace. Tím, že se přímá řeč vzdává grafických znamének, přijímá automaticky záporný distinktivní znak vypravěčské promluvy. Neznačená přímá řeč je graficky neoddělená a neodlišitelná od vyprávění:

Hordubal se dívá na ten rozžhavený kousek železa. Něco ti přinesu, Polano, něco do domácnosti (CH 59).

Proč toho výrostka ještě neodvedli, myslil si Nikola, a jímál ho hněv, jest jen o rok mladší než já a sedmnáct mu již bylo?! (ON 133).

Jen co budeme v Nechlebách, jede Nella. Až dnes budeme bez úrazu doma, spadne mi kámen ze srdce (PL 133).

Jen v příkladu z Olbrachta nalézáme uvozovací větu; v obou ostatních je toto explicitní uvedení přímé řeči obětováno spolu s grafickými znaky. Neznačená přímá řeč tak prozrazuje svou kontextovou funkci; zmírňuje rozhraní mezi protikladnými promluvami, a tak vytváří narativní text plynulejší syntaxe. Dva příklady, které následují, využívají této potence radikálně, první k intimnímu přechodu od vyprávění k přímé řeči, druhý k prolnutí výpovědí dvou různých postav:

Nejprv k advokátovi, a pane velkomožný, rád bych urobil poslední vůli (ČH 114).

Život je strašný, já se vás o něj neprosila, kdybych to řekla, táta by se chystal stropu, odkud se to v tobě bere, nebyvalas bezcitná (PP 33).

¹³ Jestliže autor zásadně neužívá grafických distinktivních a delimitačních znaků, pak u něho nelze mluvit o rozdílu mezi značenou a neznačenou přímou řečí.

Nyní chápeme konkrétně to, co jsme tvrdili teoreticky: opuštění zdánlivě nevýznamné grafické konvence podstatně proměňuje ráz narativního textu. Moderní autor překonává monotónní střídání dvou ostře oddělených promluvových forem a usiluje o pestřejší lineární výstavbu, v níž se rozmnožené promluvy spojují v pestřejších syntaktických obrazcích. Toto stylové úsilí je nejbohatěji odměněno vznikem polopřímé řeči, nejvýraznějšího a nejpopulárnějšího promluvového typu moderního narativu. Její jazyková výstavba je zkušebním kamenem každé teorie narativního textu, a proto se jí musíme věnovat důkladně.

5. Polopřímá řeč

Polopřímá řeč je, zdá se, univerzální narativní promluvový typ, který se uplatňuje v moderní literatuře nejrůznějších kultur.¹⁴ Jak lingvisté, tak literární vědci jí věnovali mnoho pozornosti. Přesto však nelze říci, že by její jazyková výstavba a narativní funkce byly zcela jasné, a v důsledku toho její identifikace v textu je často nejistá.

Brzy po svém „objevení“ (Bally 1912) se polopřímá řeč stala jablkem sváru mezi francouzskými (resp. ženevskými) jazykovědci a německými filology. V této polemice (která je, mimochodem, důležitou událostí v dějinách textové teorie) se střetly dvě zdánlivě protikladné, ale ve skutečnosti doplňující se koncepce. Pro německé neofilology z Vosslerovy školy je polopřímá řeč (nazývaná obvykle **erlebte Rede**) jevem jazykově či literárně psychologickým. Podle Lorcka (1921) je to výpověď postavy „prožitá“ autorem; pro Lercha (1928) je to prostředek, jímž se řeč postavy podává nikoliv jako její osobní myšlenka nebo výpověď, nýbrž jako vypravěčem předávaný „fakt“ (**Tatsache**). Neofilologové spoléhají na psychologické a antropomorfizující termíny a neprojevuji zájem o jazykové znaky polopřímé řeči. Avšak za jejich vágní frazeologií se skrývá důležitý postřeh o její povaze – je to jev vznikající včleněním myšlenky nebo pocitu postavy do vyprávění. Pro Ballyho a jeho

¹⁴ Polopřímá řeč byla popsána ve většině evropských a amerických literatur. Průšek ji postřehl také v subjektivizaci moderní čínské prózy (1966, 217–219).

žáky (hlavně Lipsovou) je polopřímá řeč jedním z prostředků „reprodukce“ výpovědi, přiřazující se k řeči přímé a nepřímé. Všechny tyto prostředky plní stejnou funkci – reprodukovat řeč osob, liší se pouze svou gramatickou formou. Polopřímá řeč je specifickou transformací nepřímé řeči (odtud i Ballyho termín **style indirect libre**). Jinými slovy, polopřímá řeč je definována svými jazykovými (morfologickými a syntaktickými) znaky. I ve své poslední stati věnované tomuto prostředku, Bally, v polemice s Lerchem a Spitzerem, trvá na tom, že polopřímá řeč je „gramatický prostředek čisté reprodukce“ (1930, 331). Přechodový charakter polopřímé řeči mezi promluvou postav a vypravěče, jakož i její funkce v literárním narativu jsou v Ballyho koncepci opomenuty.

Pozdější studie polopřímé řeči sledují, přes různé úpravy a doplňky, buď psychologickou koncepci neofilologů, nebo gramatický přístup Ballyho. Tak například v ruské vědě Vološinov (1930) má blízko k neofilologickému postoji, kdežto Koftunova (1953) a Pospelov (1957) sledují Ballyho v tom, že se soustřeďují na jazykové znaky polopřímé řeči. V českých pracích byla polopřímá řeč studována výhradně z lingvistického hlediska, obvykle v rámci syntaxe různých druhů „předávání“ řeči (Haller 1929; Trávníček 1951, 2, 48–51).

Na tomto historickém pozadí se koncepce zastávaná v této studii jeví jako syntéza. V souhlase s neofilologickým podnětem vidím v polopřímé řeči přechodový útvar, který specifickým způsobem překlenuje promluvo-
vový protiklad mezi vypravěčem a postavami. Odmítám však vágní psychologizování a definuji přechodnost polopřímé řeči znaky jazykovými. Tím se sblížuji s tradicí ballyovskou. Polopřímá řeč je pro mne jedním typem narativní promluvy, jejíž povaha může být odvozena z polarity distinktivních rysů našeho textového modelu. Polopřímá řeč je výsledkem téhož procesu „neutralizace“, jehož počátek jsme zachytili ve vzniku neznačené přímé řeči. Tentokrát však neutralizace zasahuje hlouběji, postihující vedle grafických znaků též distinktivní rysy gramatické. Přechodová narativní promluva, která takto vzniká, kombinuje ve své jazykové výstavbě záporné gramatické rysy objektivního vyprávění s kladnými výpovědními, deiktickými, sémantickými a slohovými rysy přímé řeči. Podívejme se podrobněji na toto sloučení.

5.1. Osoba

Na rozdíl od přímé řeči s jejími třemi osobami-shiftery polopřímá řeč, ve shodě s objektivní Er-formou, zná jen třetí, absolutní osobu u sloves a zájmen.¹⁵ To znamená, že v polopřímé řeči se mluvčí a posluchač stávají předmětem promluvy. Rozdílná gramatická povaha a stylový účinek přímé a polopřímé řeči vystoupí markantně ve srovnání dvou dialogů. (Pro názornost rozdělují repliky do samostatných odstavců, vynechávám uvozovací věty a označují mluvčí jako A a B):

(A) „Kde je váš čeledín?“

(B) „Doma, prosím, v Rybarech“

(A) „Jak to víte?“

(B) „Nu, – myslím si jen –“

(A) „Neptám se, co si myslíte.

Jak víte, že je v Rybarech?“

(B) „– Nevím.“ (ČH 86–87)

(A) Pán je cizí?

(B) Ano, to jest, cizí, právě se nastěhoval a nezná to tu ještě, bude tu trvale bydlet.

(A) Pak ovšem... bude potřebovat tu a tam vyprat prádlo.

Sehnal si už v Dolině nějakou ženu, která by mu prala?

(B) Vida,... na to dosud ani nevzpomněl, a je to důležitá věc.

(VJ 56)

Přímá řeč se svými posuny osob na rozhraní replik vystihuje dynamiku dialogické výměny. Naproti tomu polopřímá řeč se svou monotónní gramatikou osoby vytváří dialog ztlumený, ale zároveň ve slohovém účinu odlišný od řeči tlumočené ve vyprávění. V podrobnostech vypadá užití třetí osoby v polopřímé řeči takto:

¹⁵ Konstatují to výslovně Lipsová (1926), Haller (1929) a Trávníček (1954). Jedině u Šmilauera nalézáme odlišné tvrzení: „Polopřímou řečí nazýváme způsob – v moderní próze velmi oblíbený – kdy autor uvádí dojmy a myšlenky, řidčeji i projevy jednajících osob jakoby v řeči přímé (co se osoby a způsobu dotýče), neodlišuje je však od vlastního vyprávění; spojky a příslovce mívá polopřímá řeč někdy jako řeč nepřímá“ (1947, 251). Šmilauer tak vlastně přisuzuje polopřímé řeči vlastnosti neznačené přímé řeči. Později tuto definici obměnil (1955, 148) a přiblížil se běžnému pojetí. Zdůrazněme, že omezení polopřímé řeči na třetí osobu platí jen pro Er-formu. Polopřímá řeč vyprávění v první osobě vyžaduje zvláštního pojednání (viz II.3.4.), avšak již nyní můžeme naznačit, že její systém osob je rovněž výsledkem procesu neutralizace.

Vyjadřuje vztah k mluvčímu:

(Gamza:) Vystoupili z berlínského rychlíku, koupili lístky na osobní vlak, tloukli se několik stanic lokálkou... (PH 107).

Vyjadřuje vztah k posluchači:

(Četnický kapitán k Eržice:) Ne, nemusí se bát, nejde služebně, slyšel jen, že má Eržika po muži nějaké medvědí kožišiny, a rád by švagrovi do Čech nějakou poslal (ON 147).

Vyjadřuje vztah k předmětu výpovědi:

(Václav:) Rodiče by zasloužili! A zač? Naopak! Není od nich správné, že mu přihrávají? (PP 51).

Všimněme si, že nutnost rozlišit posluchače od mluvčího vnáší do druhého příkladu vlastní jméno v nominativu (Eržika), kde by v přímé řeči byla buď jen příslušná slovesná forma, anebo oslovení ve vokativu. Tato substitute, na kterou znovu narazíme (5.4.), má zvláštní teoretický význam, který oceníme v dalším výkladu (viz odd. 6).

5.2. Čas

V popisech české polopřímé řeči existuje názor, že tato narativní promluva má „týž čas, jaký by na tom místě měla řeč přímá nebo nepřímá“, tj. přezens, préteritum nebo futurum podle vztahu k okamžiku mluvení (Haller 1929, 122).¹⁶ Rozsáhlejší výzkum moderní české prózy však ukazuje složitější a teoreticky zajímavější obraz. Jeden druh polopřímé řeči skutečně zachovává rozložení a „shiftující“ charakter časů známý z přímé řeči:

(Vlach:) Gamza má přirozeně kritickou svobodu ve své divadelní rubrice. Vlach je dalek toho, aby mu do ní zasahoval. Chce jen kolegu na něco přátelsky upozornit (PH 166).

(Václav:) Ať jí Jarmila také poděkuje, paní byla tak laskava, jen to uslyšela, nechala všeho, sedla do vozu a dovezla Václava na poštu do Hradce (PP 107).

(Šimon:) Prádlo přiveze co nejdříve (VJ 57).

¹⁶ Toto tvrzení přejímá Křesálková (1957), která jiné využití slovesných časů v české polopřímé řeči (doložené z překladů) vytýká jako chybu.

Není však obvyklé najít v české próze polopřímou řeč s absolutním préteritem, které vyjadřuje jak současnost, tak předčasnost i následnost (vzhledem k okamžiku mluvení). Polopřímá řeč je tak transponována do roviny „epického“ času. Příklad, který následuje, je obzvláště poučný: otázka v přímé řeči užívá přítomného času, odpověď v polopřímé řeči je v minulém čase, ačkoliv děj je v obou případech současný s časovou pozicí mluvčích. Jinými slovy, tento krátký úryvek dokládá zřetelně existenci druhé varianty české polopřímé řeči:

(Nikola:) „Otec je v poli?“

(Matka:) Ne, byl doma (ON 28).

Dva další příklady jsou vnitřní monology; v prvním z nich minulý čas vyjadřuje přítomnou myšlenku, v druhém budoucí záměr:

(Rosenstam:) Ale snad to byla jen hypochondrie, ta jeho nyníjší vztahovačnost (PH 247).

(Stanislav:) Ach, tma byla stejně lepší k tomu, nač se chtěl ptát (PL 79).

Je možné, že polopřímá řeč s absolutním minulým časem vznikla v češtině pod vlivem překladů.¹⁷ Ať je tomu jakkoliv, existence dvou variant znovu potvrzuje její přechodné postavení v polaritě přímé řeči a objektivního vyprávění. V tomto prostoru má polopřímá řeč určitou volnost, přiklání se v první variantě ke kladnému, v druhé variantě k zápornému pólu opozice. Tato proměnnost je prvním náznakem celkové pružnosti polopřímé řeči, která, jak uvidíme, podstatně přetvoří vztah mezi vyprávěním a promluvou postav v moderní próze.

5.3. Deixe

Moderní česká próza dokládá nesporně výskyt deixe v jazykové výstavbě polopřímé řeči, s jejími obvyklými ukazovacími prostředky-shiftery. Uveďme nejdříve příklady prostorového ukazování:

(Nikola:) Má čekat až ve Volovém nebo v Chustě, kde jeho postavení bude o hodně horší než zde? (ON 76).

¹⁷ Angličtina, němčina a franština vyjadřují polopřímou řeč v různých formách minulého času. Ruština se zřejmě podobá češtině tím, že v ní existují dvě varianty (viz Koftunova 1953, 21–22).

(Šimon:) Ale proboha, tudy přece nemůže domů, stezka je pod vodou (VJ 403).

(Ondřej:) Co se s ním asi stalo, s bledým lepičem Miškeříkem, za kterým se Ondřej sem vydal... (PL 262).

(Šimon:) Ten potok je zřejmě jeho potok a zavede ho po proudu zrovna domů (VJ 61–62).

Prostředky časové deixe – příslovce a příslovečné obraty charakterizují polopřímou řeč v následujících příkladech:

(Nikola:) Či působila (větvička) jen za války a nyní už její síla pominula? (ON 62).

(Jelínek:) Vlastně si chtěl Jelínek promluvit se ženou o tom klukovi, kterého zastal s Jarmilou – včera když šel s korekturou na poštu – a pranic se mu nelíbil; včera na hovor nebylo kdy, teď je dost času až zpátky (PP 72).

(Vojáci:) ...letos v dubnu dostali pumu a nenašli z nikoho ani kousek (VJ 384).

Deixe je jeden z nejvýraznějších rysů, které polopřímá řeč sdílí s přímou řečí. Je proto důležitým prostředkem identifikace. Její přítomnost zřetelně ohlašuje situační promluvu orientovanou k subjektu, tedy výpověď nebo myšlenku postavy.

5.4. Apel a exprese

Promluvy v polopřímé řeči mohou vyjadřovat apelovou funkci (vztah k posluchači), avšak její prostředky se musí určitým způsobem modifikovat ve shodě s gramatickým rysem osoby. Pro českou polopřímou řeč jsou důležité zejména tyto posuny:

Protože v polopřímé řeči chybí druhá osoba, rozkaz se musí vyjadřovat opisně:

(Václav:) Ať jí Jarmila také poděkuje, paní byla tak laskava... a dovezla Václava do Hradce (PPI07).

Všimněme si, že zároveň s touto transformací mění se forma oslovení, místo vokativu nalézáme nominativ.¹⁸ To, že polopřímá řeč postrádá vokativ, je potvrzeno rovněž ve vyjádření otázky:

(Doktor Sack:) ...dovolí předseda soudu, aby /Torglerova matka/ byla přítomna při přelíčení? (PH 93).

Vlastnosti, jimiž se polopřímá řeč ve vyjádření apelu liší od řeči přímé, posilují její zvláštní slohovou povahu, kterou jsme již zaznamenali při popisu jejích gramatických rysů. Kontakt s posluchačem je navázán nepřímou, což přispívá k celkovému ztlumení sdělení takto vyjádřeného.

Expresive je v polopřímé řeči mnohem běžnější než apel. Jeden z expresivních prostředků, zvolací věta, byl již pro Ballyho a Lipsovou stopou její přítomnosti. Vyznačení polopřímé řeči v kontextu je mnohdy závislé pouze na tomto prostředku, zejména v případě vnitřního monologu:

(Ondřej:) Opona, odolávající ohni! Že na tu nevzpomněli dřív!... Té se Ondřej nastahoval! (PL 270).

Podobnou funkci lze také přisoudit rétorickým otázkám a větám přacím:

(Ondřej:) Co udělá, až jí poví, že ji opustí? Pohne řasami, zbledne, budou se jí chvět ruce, jako za vánoční jízdy do Nechleby? A kdo ví, jestli ji tehdy nemátla Ondřejova blízkost? (PL 179).

Ach, kéž by také oni mohli bohatým bráti a chudým dávat!
Kéž by také oni mohli mstít lidskou křivdu! (ON 250–51).

Musíme však poznamenat, že expresivní syntax sama o sobě je poměrně slabý identifikační znak polopřímé řeči. Zesílení syntaktického prostředku emocionálním citoslovcem (jak je dokládá poslední příklad) vyznačuje polopřímou řeč zřetelněji. Vcelku však jsou expresivní prostředky dobrou příležitostí k první zmínce o tom heuristickém principu, který vyplývá z naší koncepce: identifikace polopřímé řeči v narativním textu nemůže záviset jen na jednom distinktivním znaku, nýbrž na jejich vzájemném posílení v kontextové akumulaci.

¹⁸ Nominativ vlastního jména v těchto případech však není jednoznačným výrazem oslovení. Jak jsme již upozorovali (5.1.), může být substitucí za shiftující slovesnou osobu.

5.5. Významové znaky

Přesto, že nemá žádné formální vyjádření, subjektivní sémantika je nejdůležitějším znakem polopřímé řeči. Již Bally určil jako její „kontextový“ rys to, že myšlenky a city vyjádřené v určitém úseku textu jsou „neslučitelné s tlumočnickem“ příběhu (vypravěčem) a nelze je tedy interpretovat jinak než jako výraz subjektivního mínění určité postavy (1914, 420). Z těch složek subjektivní sémantiky, které jsme vyjmenovali a doložili v 2.5., vyjádření osobního postoje a modalit jsou zvláště běžné v polopřímé řeči.

Osobní postoj (k postavám, k fikčnímu dění atd.) se vyjadřuje především kvalifikujícími adjektivy a příslovci:

(Svozil o Eržice:) Je úžasně sladká! (ON 149).

(Václav o své sestře:) Ta drzá žába! Jako by nebyla s Václavem na den stejně stará (PP 24).

(Nikola:) Jak bylo možno s kouzelnou větvičkou v ruce žít tak bídně a uboze? (ON 62).

Adjektiva **sladká** a **drzá**, jakož i příslovce **bídně** a **uboze** jsou, jak jsme již vysvětlili v 2.5., nejen označením určité vlastnosti, ale vyjadřují též subjektivní hodnocení. Toto hodnocení nemusí odpovídat fikčnímu faktu a nemusí být sdíleno jinými fikčními osobami. Mnohdy se věcné hodnocení zesílí emocionalitou:

(Vrátný:) Proklatí cizinci! Němec by tohle neudělal (PH 117).

Mnohá podstatná jména jsou rovněž nositelkami subjektivní sémantiky. Mezi nimi se zvláště výrazně uplatňují příbuzenské termíny, které se v podstatě chovají jako shiftery:

(Nikola:) Otec také uteče. Odvede dobytek na poloninu, matku s malými dětmi nechá někde tam a odejde do Polska nebo do Rumunska (ON 131).

(Hostinský:) Za takových okolností si ovšem knížku rád přečte, on i jeho žena, chlapci taky (VJ 20).

Citově zabarvená substantiva (hypokoristika, nádavky apod.) jsou další důležitou skupinou těchto prostředků:

(Ondřej:) ...něco povídala Liduška, že prý je (Miškeřík) v drachovském blázinci (PL 262).

(Lékař:) Dal se fascinovat jménem Nikola Šuhaj, stejně jako všichni ti hlupáci zde (ON 222–223).

Subjektivní postoj sjednocuje polopřímou řeč s řečí přímou; i když se mění promluvová forma, osobitá hodnotící orientace zůstává týž. Tak například v Olbrachtově *Nikolu Šuhajovi loupežníkovi* je hrdina románu jak v přímé, tak v polopřímé řeči četníků označován jako **bandita**, **vrah**, **loupežník**, **zločinec**, zatímco v promluvách lidového kolektivu je **Ni-
kolka**, **sokol Nikola**.

Totéž platí o druhé složce subjektivní sémantiky, o modálním hodnocení. Polopřímá řeč tu sdílí subjektivní modalitu přímé řeči, která se může lišit od modalit objektivního vyprávění. Následující příklad, jehož první úsek je polopřímá řeč, druhý – objektivní Er-forma, ukazuje velmi názorně tento protiklad:

(Šimon:) ...ten potok je zřejmě jeho potok a zavede ho po proudu zrovna domů.

(Vypravěč:) Za čtvrt hodiny vyšel z lesa a stál před Dolinou, ale docela v jiném koutě; byl to jiný potok (VJ 62).

Jak jsem již vysvětlil v 2.5., subjektivní modalita je akcesorní kontextový význam, který je vyjádřen standardními jazykovými prostředky:

Stav nebo děj se hodnotí z hlediska určité postavy jako skutečný nebo výrok jako pravdivý:

(Nikola:) Má v sobě boží moc. A ta ho nezradí (ON 135).

(Gamza:) K obhajobě se už Gamza nedostane, to je jasné (PH 107).

(Eržika:) Řekla-li to majdanská čarodějnice, je to pravda (ON 150).

Stav nebo děj se posuzuje subjektivně jako možný nebo pravděpodobný:

(Kapitán:) Ach, zbabělci. Patrně je nechtěli najít. Patrně jim bylo velmi příjemno, že banditi stále střídají místa... (ON 167).

(Růžena:) Třeba se od žabáka něco doví o Karlovi, třeba se žabák o ní podřekne samým nadšením Karlovi (PL 338).

Děj se hodnotí ze subjektivního hlediska jako chtěný, nutný, potřebný:

(Šimon:) Nemůže mlčet, musí aspoň něco podotknout (VJ 82).

Vyjmenované sémantické rysy jsou hlavním tmelem promluvy oblasti narativního textu, která v různých formách přímé, neznačené přímé a polopřímé řeči – vyjadřuje idiosynkratické vidění fikčního světa. Spolu s výpovědními rysy, zejména deixí, vytvářejí tu osobitou perspektivu, která charakterizuje každou fikční postavu jako individualizovaný mluvní subjekt.

5.6. Slohové znaky

Otázka slohové roviny polopřímé řeči je velmi složitá, protože moderní próza zásadně nerespektuje princip slohové stejnorodosti (viz VI.3.1.). Pouze s tímto ohrazením můžeme tvrdit, že polopřímou řeč charakterizují prostředky hovorové češtiny a místních nebo sociálních dialektů. Zvláště běžná je uvolněná syntax, např. člen postavený mimo větu, souřadné přiřazování, elipsa:¹⁹

(Kazmar:) Autostrady, ty jim Hospodář záviděl (PH 244).

(Učitel:) Je zdejší učitelem, jednotřídka – měl před svatbou, dokonce už i nábytek – jmenovala se Anežka (VJ 81).

Velmi jasná slohová spojitost s přímou řečí je navázána v těch případech, kdy polopřímá řeč, sledujíc princip jazykové charakteristiky, vyrůstá z idiolektu určité postavy. Jeden příklad za mnohé jsou polopřímé promluvy Růženy Urbanové (paní Ró) z trilogie Marie Pujmanové, stylizující jazyk společenského parvenue:

Neznámý zapadne do víru velkoměsta, a do smrti se neshledají (PL 235).

Ale paní Ró si přeje něco stylového!, vždyť to říká (PH 8).

Podobně jako znaky expresivní, slohové rysy mají poměrně slabou rozlišovací schopnost. Jen v tom případě, kdy narativ pěstuje jazykovou charakteristiku, stávají se výraznější složkou promluvy subjektivnosti.

¹⁹ Popis hovorových větných struktur je podán ve stati Jedličkové (1948).

5.7. Přejchodná pozice polopřímé řeči

Podrobná dokumentace polopřímé řeči z moderní české prózy potvrzuje, že její jazyková výstavba slučuje protikladné distinktivní rysy. Její gramatická osnova je dána rysy zápornými – absolutní třetí osobou a možným (i když ne povinným) minulým časem. Gramaticky se tedy polopřímá řeč ztotožňuje s objektivní Er-formou. Jinak však sdílí kladné rysy řeči přímé, i když některé z těchto znaků musí být formálně pozmeněny. Schéma č. 2 zobrazuje přechodnou pozici polopřímé řeči mezi protipóly promluvové subjektivity a objektivnosti. (1 představuje kladnou hodnotu distinktivního rysu, 0 – jeho hodnotu zápornou, 1/0 obojí možnost; hvězdička znamená formální modifikaci.)

Schéma č. 2

promluvový typ	distinktivní rysy						
	systém osob	systém časů	deixe	apel	exprese	subjektivní sémantika	sluhová rovina
objektivní vyprávění	0	0	0	0	0	0	0
polopřímá řeč	0	0/1	1	1*	1	1	1
přímá řeč	1	1	1	1	1	1	1

Toto schéma názorně dokládá, že polopřímá řeč nemá žádné vlastní rysy. Je to promluvový typ, který se vytváří soustředěním distinktivních rysů subjektivity na osnově objektivního vyprávění. Teď chápeme, proč určení polopřímé řeči v kontextu závisí zcela na výraznosti a koncentrovanosti těchto rysů. Čistě kontextová (kombinatorická) povaha činí z polopřímé řeči velmi pružný a přizpůsobivý prostředek moderního narativu. V následujícím oddíle budeme sledovat, jak tato pružnost, je-li maximálně využita, zcela rozrušuje protiklad mezi subjektivní a objektivní promluvou v narativu.